

چکیده:

تاریخ شفاهی، شرح و بازشناخت یک رویداد بر اساس دیده‌ها، شنیده‌ها و اقدامات شاهدان، ناظران و فعالان حاضر در آن رویداد است. این موضوع در سیاست خارجی اهمیت فراوانی دارد و کشورهای مختلف به‌صورت رسمی یا آکادمیک این موضوع را از دهه‌های قبل در دستور کار خود قرار داده و آثار با ارزش و مستندی را در حوزه سیاست خارجی و روابط بین‌الملل عرضه کرده‌اند. وزارت امور خارجه به‌عنوان نهاد متولی روابط خارجی در ایران ضبط و ثبت تاریخ شفاهی دستگاه متبوع خود را در دستور کار قرار داده است. مهم‌ترین و کاربردی‌ترین اهداف تاریخ شفاهی در حوزه سیاست خارجی از دیدگاه وزارت امور خارجه، جمع‌آوری هدفمند اخبار و اطلاعات از ناگفته‌ها، ابتکارات، حوادث تلخ و شیرین دوران مأموریت، تجارب ارزنده دیپلماتیک، اتفاقات مثبت و منفی روابط کشورمان با دولت‌های مختلف دنیا به‌صورت زنده و از زبان دیپلمات‌ها، مقامات سیاسی، کارگزاران و کارشناسان سیاست خارجی و حفظ و نگهداری آن‌ها در حافظه سازمانی و آرشیوهای اسنادی وزارتخانه متبوع است. در این مقاله وضعیت تاریخ شفاهی وزارت امور خارجه، اهداف، ویژگی‌ها و دست‌آوردهای حاصل از انجام پروژه‌های تاریخ شفاهی در این وزارتخانه، مورد بحث و بررسی قرار می‌گیرد.

کلیدواژه‌ها:

تاریخ شفاهی؛ وزارت امور خارجه؛ سیاست خارجی؛ روابط بین‌الملل؛ دیپلمات‌ها.

تاریخ شفاهی وزارت امور خارجه

حسن علی بخشی^۱

مقدمه:

مورخ برای تولید متن تاریخی، نیاز به دست‌یابی به منابع دست اول دارد، این دست‌یابی از شیوه‌های گوناگونی چون رجوع به منابع مکتوب دست اول، رجوع به اسناد آرشیوی، رجوع به آثار تاریخی، رجوع به عکس‌ها، فیلم‌ها ریزفیلم‌ها و ... برای مورخ امکان‌پذیر است. تاریخ شفاهی یکی از شیوه‌های جمع‌آوری «داده‌های» تاریخی است که نسبت به شیوه‌های نامبرده جدیدتر است و از این جهت که به ابعاد غیرمکتوب، مکتوم و به زعم برخی غیر مهم تأکید می‌کند، به لحاظ ارائه گزارش تاریخی، بسیار ارزشمند است و می‌تواند به‌عنوان شیوه‌ای مکمل در کنار اسناد و منابع قرار گیرد. از این جهت توجه به تاریخ شفاهی در تدوین تاریخ‌نگاری‌های جدید، امری بدیع و ضروری انگاشته می‌شود و مورخان اقبال زیادی به آن داشته‌اند.

تاریخ شفاهی، شرح و بازساخت یک رویداد بر اساس دیده‌ها، شنیده‌ها و اقدامات شاهدان، ناظران و فعالان حاضر در آن رویداد است. تاریخ شفاهی شاخه جدیدی از پژوهش‌های تاریخی و روش نویسی در نگارش تاریخ است که پس از جنگ جهانی دوم به شکلی جدید ظاهر شد. این روش با پیشرفت فناوری و افزایش ارتباطات، به‌منظور انتقال بیان صاحب‌نظران و نخبگان مرسوم شد تا پاسخگوی نیاز به ثبت اطلاعات فراوان و پرسرعت جامعه بشری معاصر باشد. تاریخ شفاهی پیش از مورخان، توسط جامعه‌شناسان مورد استفاده قرار می‌گرفته و چنین می‌نماید که روایتگری از رویدادها و وقایع، ریشه در اسطوره‌ها، داستان‌ها و افسانه‌ها دارد که سینه به سینه منتقل شده و به عصر ما رسیده است.

خاطرات شفاهی این امکان را به مصاحبه‌کننده می‌دهد تا ضمن ثبت وقایع از قول روایتگر واقعه- که خود در صحنه وقوع حادثه حضور داشته- اخبار و آگاهی با ارزشی را به‌عنوان منبع دست اول در اختیار پژوهشگران در حوزه‌های گوناگون قرار دهد.

۱. مسئول واحد تاریخ شفاهی وزارت امور خارجه.

این موضوع در سیاست خارجی اهمیت فراوانی دارد و کشورهای مختلف به صورت رسمی یا آکادمیک این موضوع را از دهه‌های قبل در دستور کار خود قرار داده و آثار با ارزش و مستندی را در حوزه سیاست خارجی و روابط بین‌الملل عرضه نموده‌اند.

مهم‌ترین و کاربردی‌ترین اهداف تاریخ‌شفاهی در حوزه سیاست خارجی از دیدگاه وزارت امور خارجه، جمع‌آوری هدفمند اخبار و اطلاعات از ناگفته‌ها، ابتکارات، برداشت‌ها، حوادث تلخ و شیرین دوران مأموریت، تجارب ارزنده دیپلماتیک، اتفاقات مثبت و منفی روابط کشورمان با دولت‌های مختلف دنیا به صورت زنده و از زبان دیپلمات‌ها، مقامات سیاسی، کارگزاران و کارشناسان سیاست خارجی و حفظ و نگاه‌داری آن‌ها در حافظه سازمانی و آرشیوهای اسنادی وزارتخانه متبوع است. کارگزاران عالی‌رتبه وزارت امور خارجه در جریان عمده‌ترین بخش مناسبات سیاست خارجی کشور هستند و اطلاعات و چرائی بسیاری از رخدادها را در حافظه شخصی و خاطرات مکتوب خصوصی خود دارند. هر چند بخش‌های مهمی از این اطلاعات و تجربیات مکتوب در قالب گزارش‌ها و تحلیل‌ها و ... در اسناد و آرشیو نگاه‌داری می‌شوند، اما ادراکات، احساسات، یافته‌ها، و ... همچنان در ذهن آن‌ها باقی می‌ماند که استخراج آن‌ها مستلزم یک فضای مناسب و شرایط خاص است که ممکن است در زمان وقوع آن واقعه امکان‌پذیر نباشد.

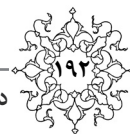
البته از دیرباز انتقال این تجربیات به دیگران در قالب نگارش و تدوین سفرنامه‌ها، گزارش‌های ایلچی‌ها و سفارت‌نویسی‌ها و بالاخره انتشار نامه‌ها و خاطرات از سوی آن دسته از فرستادگان و مأموران اعزامی که از ذوق هنری و قریحه نویسندگی برخوردار بودند، کم و بیش معمول بوده است.

طبیعتاً انجام این کار مهم و حساس به این سبب صورت می‌گیرد که هم تاریخ مکتوب رواط سیاسی ایران با دنیا تکمیل‌تر شود و هم به مرور زمان مورد استفاده دیپلمات‌ها، دانشجویان، محققان و پژوهشگران آینده کشور قرار گیرد. همچنین نسخه قابل انتشار تاریخ‌شفاهی به افزایش آگاهی پژوهشگران و علاقمندان نسبت به فعالیت‌ها و تحولات سیاست خارجی کمک کرده و منبع مناسب و موثقی برای تحقیقات در این حوزه محسوب می‌شود.

افزون بر آن استفاده از تجربیات و اندوخته‌های دیپلمات‌ها و شخصیت‌های سیاسی در نحوه برخورد با سیاستمداران و مردمان کشورهای دیگر در حوزه کاری نمایندگی‌های جمهوری اسلامی ایران در خارج از کشور می‌تواند ضامن حفظ و بقای منافع ملی و انتقال تجارب و دانسته‌های آن‌ها به نسل‌ها بعدی باشد.

اهمیت و جایگاه تاریخ‌شفاهی در وزارت امور خارجه:

ثبت و ضبط خاطرات دیپلمات‌های کشورمان همواره به عنوان یک دغدغه، ذهن مسئولین عالی‌رتبه

وزارتخانه متبوع را به خود مشغول نموده است؛ زیرا خاطرات دیپلمات‌ها، صرفاً یک خاطرات عادی و معمول داخلی نیست، بلکه اسناد غیرملموسی است که ممکن است مستقیم یا غیرمستقیم منافع ملی و حتی تمامیت ارضی کشور را تحت تأثیر قرار دهند. اظهارات یک سفیر به دلیل اینکه نماینده تام‌الاختیار کشور هست، حتی می‌تواند در دوران پس از مأموریت نیز همچنان نافذ و مستند باشد؛ این اظهارات گاهی ابعاد منطقه‌ای و بین‌المللی به دست می‌آورد و جزء اسناد تاریخی معتبر قلمداد می‌شود.

به همین خاطر وزارت امور خارجه از دیرباز نیم‌نگاهی به این موضوع داشته تا اینکه در سال ۱۳۸۲ «آئین‌نامه انتقال نانوشته‌های دوران مأموریت توسط سفراء، کارداران و سرکنسول‌های جمهوری اسلامی ایران در خارج از کشور» توسط اداره کل اسناد این وزارتخانه تدوین و طی بخشنامه‌ای از سوی دکتر کمال خرازی برای اجراء ابلاغ گردید.

در راستای اجرای این بخشنامه، اداره کل اسناد و تاریخ دیپلماسی، دفترچه‌های مخصوصی را تحت‌عنوان «یادداشت‌های روزانه» تدوین نمود و در اختیار سفارتخانه‌ها و کنسولگری‌های جمهوری اسلامی ایران در خارج از کشور قرار داد. در این چارچوب، تعداد زیادی از رؤسای نمایندگی‌ها این دفترچه‌ها را پر نموده و به آن اداره کل تحویل دادند.

همچنین در سال ۱۳۸۹ در تصمیمی دیگر، رؤسای نمایندگی‌ها موظف شدند تا پس از اتمام مأموریت و بازگشت به میهن اسلامی، به مدت دو ماه در اداره کل اسناد و آرشیو وزارت متبوع حاضر شده و به ثبت مکتوب خاطرات، ناگفته‌ها و تجارب به دست آمده خود در دوران مأموریت بپردازند؛ در این چارچوب کلیاتی از توجهات و نمونه سؤال‌های خاطرات شفاهی تدوین و در اختیار سفرا قرار گرفت.

اداره کل اسناد و تاریخ دیپلماسی نیز به تدریج این مجموعه را تایپ و پس از ویرایش به نام همان افراد در قالبی متحدالشکل تحت‌عنوان «ناگفته‌ها» تدوین نمود که البته فقط از سوی مدیران ارشد و سفرای بعدی قابل دسترسی و بهره‌برداری بود.

این شیوه چندین سال به طول کشید، اما به مرور زمان مشخص شد که ادامه آن دارای محدودیت‌ها و موانعی است که نمی‌تواند نیاز روزافزون علاقمندان و کاربران این گونه اسناد خصوصاً مراجعه‌کنندگان خارج از حوزه سازمانی را تأمین کند. به همین سبب بررسی‌های دقیق‌تری به عمل آمد و تصمیم گرفته شد تا طرحی نو پیشنهاد شود.

بر این اساس در سال ۱۳۸۹ واحدی تحت‌عنوان «واحد تاریخ شفاهی» در معاونت پژوهشی مرکز آموزش و پژوهش‌های بین‌المللی وزارت امور خارجه تشکیل شد که هدف آن انتقال تجربیات کارگزاران سیاست خارجی کشور و مستندسازی زوایای پنهان روابط خارجی به شیوه دیگر بود. به عبارتی دیگر در این برهه از زمان، وزارت امور خارجه تصمیم گرفت به تاسی از تاریخ شفاهی

دیگر ارگان‌ها، اقدام به راه‌اندازی واحد مستقل تاریخ‌شفاهی خود بنماید و به همین خاطر استفاده از تجارب دیگر مؤسسه‌های از جمله مرکز اسناد انقلاب اسلامی، حوزه هنری سازمان تبلیغات اسلامی و سازمان اسناد و کتابخانه ملی جمهوری اسلامی ایران در سرلوحه کار خود قرار داد و پیرو آن جهت حصول این تجارب، جلساتی با سازمان‌های مذکور منعقد کرد و پیشرفته‌ای خوبی حاصل شد.

نقطه عطف مرحله حاضر، این بود که برای اولین بار، انجام مصاحبه با برخی سفرا و مسئولین وزارت امور خارجه برای جمع‌آوری خاطرات آن‌ها، با ابزارهای تاریخ‌شفاهی به‌صورت پرسش و پاسخ و با ضبط صوت صورت گرفت. به عبارتی دیگر، مخاطبین موظف بودند به‌صورت حضوری به ۱۱۱ سؤال از پیش طرح شده پاسخ دهند. سپس جمع‌آوری خاطرات مقامات و سفرای کشورمان به این شیوه در قالب صدها جلسه تداوم یافت.

متعاقب آن در سال ۱۳۹۲ با روی کار آمدن دولت یازدهم و انتصاب جناب آقای دکتر محمد جواد ظریف به سمت وزیر محترم امور خارجه و عنایت شخص ایشان، تقویت این واحد تشدید و توجه ویژه‌ای به آن مبذول شد.

در پی این توجهات و حمایت‌ها در سال ۱۳۹۳ اولین اثر تاریخ‌شفاهی رجال سیاست خارجی جمهوری اسلامی ایران به نام دیپلماسی دولت اصلاحات در جهان عرب منتشر شد که حاوی خاطرات دکتر سید محمد صدر، معاون عربی و آفریقایی وزارت امور خارجه در دولت اصلاحات بود. در این کتاب تلاش دکتر صدر در زمینه روابط خارجی در حوزه کشورهای عربی خاورمیانه و آفریقا شامل سفرهای خارجی و گفتگو با مقامات عالی‌رتبه این کشورها و همچنین برخی موضوعات سیاست داخلی که هم‌زمان در سال ۱۳۸۰ به وقوع پیوسته بود، درج گردید.

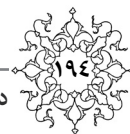
در سال ۱۳۸۴ علاوه بر ویرایش کتاب فوق و چاپ مجدد آن، عنوانی ذیل نیز به چاپ رسیده و طی مراسمی در بیست و نهمین نمایشگاه بین‌المللی تهران رونمایی شد:

۱. خاطرات دیپلمات‌های ایرانی در اروپا در این کتاب، به ترتیب «ماموریت در دوبلین»، خاطرات آقای ابراهیم رحیم‌پور؛ «فنلاند چرخش بی‌طرفی»، خاطرات آقای دکتر رضا نظرآهاری؛ «آلمان: محور همکاری‌های فناوری ایران و اروپا»؛ خاطرات بهاء‌الدین بازرگانی؛ «آلبانی از نگاه یک سفیر» خاطرات علی بمان اقبالی زارچ؛ به‌صورت مصاحبه درج شده است.

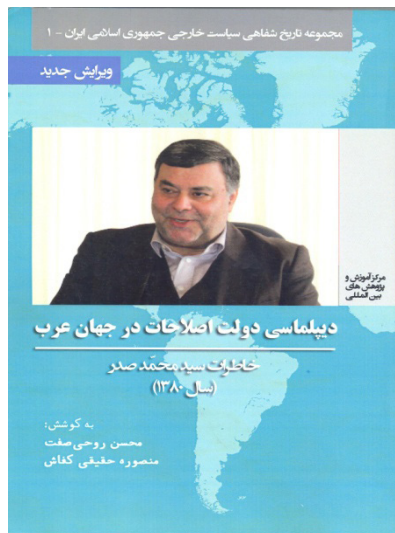
۲. «از شمال آفریقا تا واتیکان»؛ خاطرات آقای دکتر محمد مسجد جامعی، سفیر جمهوری اسلامی ایران در مراکش و واتیکان به‌صورت مصاحبه درج شده است.

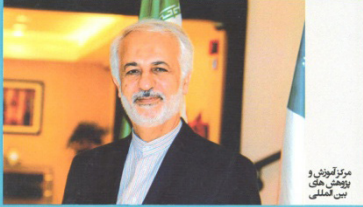
۳. «دیپلماسی در عمل»؛ خاطرات و یادداشت‌های دکتر بهادر امینیان در کشور رومانی است.

۴. «از طرابلس تا دمشق»؛ خاطرات دوران خدمت در وزارت امور خارجه، محمدرضا باقری (این کتاب حاوی خاطرات و تجربیات نویسنده از چگونگی اشتغال به‌کار در وزارت امور خارجه،

اولین مأموریت او در لیبی در سال ۱۳۶۲، کویت ۱۳۶۳، ترکیه ۱۳۶۸ و دیگر مسئولیت‌های داخلی ایشان در وزارت امور خارجه است).

مرکز پژوهش و
بین‌المللی

از طرابلس تا دمشق

(خاطرات دوران خدمت در وزارت امور خارجه)

محمد رضا باقری

مرکز پژوهش و
بین‌المللی

خاطرات سیاسی و دیپلماتیک از دولت اصلاحات

سید محمد صدر
(سال ۱۳۷۶)

به کوشش:
حسن علی بخشی
منصوره حقیقی کفایش

۵. خاطرات سیاسی و دیپلماتیک از دولت اصلاحات در سال ۱۳۷۶ سید محمد صدر (در این کتاب خاطرات مشارالیه در سال ۱۳۷۶ خصوصاً برگزاری اجلاس سران سازمان کنفرانس اسلامی، خاطرات ملاقات با سران چند کشور عربی منطقه همچون عربستان، کویت و اردن و همچنین خاطرات انتخابات ریاست جمهوری دوم خرداد ۱۳۷۶ و انعکاس خارجی آن درج شده است.

این فعالیت‌ها در طی سال ۱۳۹۵ همچنان به شدت تداوم یافت و تلاش برای ثبت خاطرات وزرای امور خارجه نیز در صدر اولویت‌ها قرار گرفت و پیشرفت‌های خوبی حاصل شد. نتیجه فعالیت‌های مستمر سال ۱۳۹۵ تدوین سه کتاب ذیل است که امید می‌رود تا در سی‌امین نمایشگاه بین‌المللی کتاب تهران در سال ۱۳۹۶ رونمایی شود:

۱. «خروج از انزوا» یادداشت‌های دیپلماتیک از دوران اصلاحات، خاطرات سید محمد صدر در سال ۱۳۷۷.
  ۲. خاطرات دکتر علی اصغر سلطانی، نماینده سابق کشورمان در آژانس بین‌المللی انرژی اتمی.
  ۳. خاطرات دکتر علی اکبر صالحی وزیر سابق امور خارجه.
- انتشار این چند کتاب در قالب خاطرات شفاهی رجال سیاست خارجی کشورمان با استقبال فرهیختگان و پژوهشگران جامعه روبه‌رو شد و وزارت امور خارجه را در زمینه تداوم این کار بیشتر از گذشته مصمم کرد.
- این واحد همچنان در پی آن است تا آن بخش از اطلاعات مربوط به مناسبات خارجی

کشورمان را که به دلایلی مکتوب نشده‌اند، در سطح وسیع‌تری به‌صورت نوشتاری، صوتی و تصویری در آورده و در اختیار پژوهشگران و محققان سیاست خارجی و روابط بین‌الملل قرار دهد. اگر چه وزارت امور خارجه، اولین وزارتخانه‌ای است که پیش از اجباری شدن تدوین تاریخ شفاهی از سوی دولت به این امر مهم اقدام نموده، اما این تصمیم دولت، بهانه خوبی شد تا توجه و سرمایه‌گذاری بیشتری نسبت به واحد تاریخ شفاهی به‌عمل آید. همچنین جهت تحقق دیدگاه دولت محترم، ساز و کار اداری آن با تصویب آئین‌نامه تاریخ شفاهی از سوی شورای معاونین وزارتخانه به‌عنوان عالی‌ترین مرجع تصمیم‌گیری مهیا شود.

یقیناً این تجربه نو، جسورانه و ابتکاری خالی از اشکال نیست و همچنان نیازمند آسیب‌شناسی و ارزیابی است. در این چارچوب اولین نشست هم‌اندیشی، نقد و ارزیابی آثار منتشره تاریخ شفاهی رجال سیاست خارجی در آذر ۱۳۹۵ با حضور کارشناسان صاحب‌نظر وزارت متبوع در کتابخانه تخصصی وزارت امور خارجه برگزار شد و برخی پیشنهادات و راهکارها جهت بهبود آن ارائه گردید. همچنین مقرر گردید جلسه دوم در سطحی وسیع‌تر با حضور برخی صاحب‌نظران و کارشناسان تاریخ شفاهی ارگان‌های دیگر به زودی برگزار گردد.